

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

УДК 37.01:101:130.2

ББК

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(протокол №6 від 30 червня 2023 року)*

Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи: колективна монографія/ За заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. – Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2023. – 362 с.

ISBN 978-966-998-596-5

Рецензенти:

Дольська О.О. – доктор філософських наук, професор

Кузь О.М. – доктор філософських наук, професор

Голобородько К.Ю. – доктор філологічних наук, професор

Монографія присвячена 300-річчю з дня народження Григорія Сковороди. Автори бажають висловити своє, глибоко особистісне та особисте, ставлення до великого філософа, твори якого були і залишаються живильним ґрунтом для їхнього духовного зростання.

Монографія призначена для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, а також усіх тих, хто цікавиться проблемами філософії української культури, освіти та історії.

ISBN 978-966-998-596-5

ЗМІСТ

Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i>	6
Частина перша	
Григорій Сковорода: запрошення до школи мислення	8
Розділ I. Біографія Г.С. Сковороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i>	9
Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i>	36
Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сковороди <i>Колода В.В.</i>	48
Розділ IV. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i>	64
Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сковороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i>	81
Розділ VI. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i>	91
Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigorova N, Panchenko L.</i>	118
Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сковороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i>	134
Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сковороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i>	142
Розділ X. Григорій Сковорода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i>	159

Розділ X
ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: ВІЧНЕ У СЬОГОДЕННІ

Пономарьова Галина,

*доктор педагогічних наук, професор, ректор Комунального закладу
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради*

У світлі реалій, проблем і прагнень нинішнього світу людей феномен постаті Григорія Савича Сковорода особливо яскраво й актуально розкривається в уявленні про особистість, громадянина, трудівника, духовну людину в її вічному русі до пізнання, самовдосконалення, добра справедливості, моральності.

Заявляючи про принципи самопізнання і внутрішню відповідність волі Божій, Григорій Сковорода вчить нинішні покоління жити за законами гармонії із собою і світом. Окреслені питання висвітлювались Григорієм Савичем в контексті тогочасної європейської соціально-політичної, етичної та філософсько-освітньої проблематики.

Свою філософію Г. Сковорода розробляв на основі власного, як можна бачити, світосприйняття, яке виражались у поєднанні чуттєво-емоційного та раціонального. Це виокремлює його поетичні, діалогові філософські праці, які можна розуміти як своєрідний досвід осягнення й збагачення мети людського життя.

На тлі загальної рефлексії власне соціософська і протосоціологічна проблематика у Г.С. Сковорода виявлялась у авторських спробах осмислення таких питань:

- структури суспільства і ролі у ньому різних людей;
- причин соціальної нерівності;
- можливості досягнення щастя;
- ідеалу людського мислення, діяльності та поведінки;
- причин та передумов асоціальної поведінки;
- типової характеристики окремих верств населення.

Узагальнюючий аналіз змісту окремих творів мислителя, що стосуються філософії буття людини, її виховання та деяких історико-педагогічних джерел [1; 2; 3; 6; 7; 15;17], дозволяє стверджувати, що Григорій Сковорода значну увагу приділяв проблемі формування «істинної», всебічно розвиненої людини, щасливої від того, що вона потрібна суспільству. Ми абсолютно погоджуємось

із висновками науковців Л. Ушкалова, Д. Чижевського, Ю. Барабаша, що питання життя людини є центром філософських роздумів Сковороди, а все інше він певним чином підпорядковує ідеям особистісного становлення індивідуума. Людина, за твердженням філософа, є центром Буття, цілого світу, найвищою цінністю. Він називає людину універсальним ключем до розуміння всіх таємниць життя [13, с. 154–300].

Цікавою для нинішньої філософії буття є концепція Г. Сковороди трьох світів і двох натур, яку можна розглядати як онтологічну основу його вчення. «Весь світ складається із двох натур: одна – видима, інша – невидима. Видима натура називається тварь, невидима – Бог». Філософ наголошував, що у всьому треба бачити двоїстість: видиме і невидиме, тілесне і духовне тощо, тобто вчив людей бути мудрими у сприйнятті і розумінні навколишнього світу, чинити, спираючись не лише на зовнішнє, а й на внутрішнє; пізнавати явне і таємне; звертати увагу на матерію і на її форму» [13, с. 154–300].

Концепція трьох світів, якою мислитель пояснює єдність людини і Всесвіту, переконує нас у важливості збереження людини, як моделі великого світу, і світу, частиною якого є людина. Намагаючись пізнати світоглядне підґрунтя думок, тверджень, ідей, поетичної творчості філософа ми, таким чином, намагаємось відкрити й осмислити сенс життя і феномен щастя та нещастя в ньому.

Джерелом щастя мислитель назвав обране за природними здібностям «сродное дело», а от нещастя він пояснював поганим вихованням.

За Г. Сковородою, «сродное дело» кожна людина може знайти лише завдяки самопізнанню, шляхом самоаналізу свого життєвого призначення відповідно до власних нахилів, можливостей тощо.

Людина – «не тремтячий раб», а «шумливий бурхливий дух», «коваль свого щастя» [9, с. 388]. Філософ акцентує увагу на необхідності розуміння людиною свого призначення у житті і соціумі. Ми призначені на певну роль у цьому світі: «И великие персоны, и ... маски в ... сей жития нашего комедии премудрый творец определил ... Познай себя!» [9, с. 388].

Філософ повчас, що основний сенс людського життя, щастя конкретної людини, розв'язується лише самопізнанням, через яке виявляється внутрішнє «Я», проглядається справжня людина, а також її сродність до конкретного виду діяльності.

«Справжня людина» є найвищим ідеалом для Г.С. Сковороди, що має пізнати свою сутність і знайти шлях до власного щастя і служіння людству:

«Глянь, пожалуй, внутрь тебе:

Същешь друга внутрь себе,

*Сыщешь там вторую волю,
Сыщешь в злой блаженну долю...»* [9, с. 87].

Досягнення пізнання мають визначити правильний шлях у житті за допомогою праці, яка «всякому благу отце», реалізувати себе в суспільстві і бути корисним йому. При цьому, виконуючи несродну працю, людина суспільству лише шкодить: «Как не повредить, если худо несть должность? Как не худо, если нет упрямого рачения и неувтомимого труда? Откуда... труд, если нет охоты... Охота, есть ражение, склонность и движение» [9, с. 417–418]. Отже, праця повинна бути внутрішньою потребою й обов'язком людини.

Ідеальне суспільство для Григорія Сковороди – це спільнота людей, які пізнали радість сродної праці: «...Пчела есть герб мудрого человека в сродном деле трудящегося» [9, с. 126]. У такому суспільстві трудова діяльність стає універсальним способом життя людей, визначенням людської сутності [4, с. 45]. Для сучасної педагогіки і всіх, хто виховує, актуально звучить теза про те, що праця є основою щастя, на тлі якого перегукуються і концентруються особисті потреби з суспільними. Однак, людина знаходить не одразу «свою роботу», вона проходить тернистим шляхом пошуків і хвилювань. Цього не потрібно остерігатись, адже «... самый тесный, жесткий и крутой путь бывает легким, если сам Бог указывает дорогу к намерению и, конечно, указывает тому, кого родил к сему» [9, с.441].

З особливим інтересом констатуємо, що для філософа справжня цінність людини визначається внутрішніми здібностями: працелюбством, чесністю, справедливістю. Людина повинна мати мужність робити власний вибір, але для цього вона повинна бути свободою від народження, саме це для Г. Сковороди і є найдорожчим благом:

*«Что-то за вольность?
Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое...»* [9, с. 91].

Свобода, як найвище досягнення людини, є для Сковороди ідеалом гуманізму.

Людина, створюючи матеріальні й духовні цінності, неодмінно має здобути те, чого вона прагне. Праця – це життєвотверджуюча основа, це не тільки фізична, а й розумова (духовна) діяльність, що є визначальною характеристикою і показником добробуту кожної людини. Результатом праці є продукт споживання, але найбільшою її цінністю для «справжньої людини»

є насолода процесом, упродовж якого вона розкривається і самостверджується як особистості!

Дійсно по-сучасному, соціально відповідально звучать слова філософа про працю, яка є важливою природною властивістю людини, умовою її буття, «... засобом самоздійснення, виявом особистісної сутності людини» [16, с.37], а тому правильний вибір праці, за покриканням, є вираженням життєдіяльності і самоутвердження людини-особистості. Бо «...жизне значит: родиться, кормиться, расти и умаляться, а жизнь есть плодоприношение, прозябшее от зерна истины» [10, с. 7].

В основу теорії новітньої педагогічної науки слід покласти ідею Сковороди, який стверджує, що шлях морального вдосконалення та розвитку людини можливий через працю, освіту, науку. Лише завдяки їм можна досягти найвищого блага, звільнитися від усіх пороків і зла: «Как глупоста – писав філософ – есть матерью всех пороков..., так мудрость есть истинной матерью всех чеснот...» [10, с. 300]. А, отже, становище людини в суспільстві має визначатися «сродністю» праці, яка є природною властивістю людини, яка не зіпсована дармоїдством і лінощами.

Великий мислитель зі смутком констатував, що далеко не всі люди бажають стати на шлях самопізнання, самовдосконалення, пошуку вічного начала в собі, через що й не мають щастя. Вони заміщають його пристрастями до «почестей, золота, сарданопалових банкетів, нижчих насолод, народної прихильності, слави, ласок вельмож». Для Сковороди всі вони – «юрба», і ми можемо бачити в його роздумах своєрідний аналіз цього феномену в його соціальному і асоціальному аспектах.

Причини такого відхилення від належного життя мислитель вбачав у потязі до «видимої» природи, відсутності мудрості, що є джерелом скарг, печалей, ворожнечі, позовів, грабунків, крадіжок, хитрощів тощо.

Аналізуючи причини асоціальної поведінки, філософ наголошував, що для досягнення «ідеалу» люди часто використовують засоби, які ні за яких умов не можуть до нього привести.

Юрбу, як неупорядковану, безцільну людську масу, Г. Сковорода, як протосоціолог, характеризує досить ёмно і об'єктивно, навіть із сучасної точки зору, називаючи її деморалізуючою отвариненою силою, наповненою примітивними інтересами окремих індивідів. Дослідники життя Сковороди це ставлення до натовпу називають однієї з причин, що спонукали його до мандрівного способу життя.

Григорій Сковорода здобув освіту у Києво-Могилянській академії, де вивчав передові ідеї, що викладались у лекційних курсах. Зокрема в процесі самоосвіти він багато надолужував із того, чого не знайшов в академії. Самонавчання дало йому можливість відчуті іскру успіхів у пізнанні Всесвіту. Філософські інтереси Г. Сковорода у подальшому зосереджуються не стільки на природознавстві, скільки на людинознавстві, на проблемі людини і людського щастя.

Однак у світогляді Сковорода часто зустрічається несподіване сусідство наукових знань про природу, отриманих із міфології та середньовічних праць, зокрема, «Фізіолог» чи «Бестіарій».

Як протосоціолог, Г. Сковорода бачив, що боротьба селян за свободу, прагнення до перерозподілу соціальних благ на засадах справедливості у ті часи оберталися ще більшою експлуатацією та гнобленням. Розуміння цього, а також усвідомлення зростання несправедливості та злочинів, занепаду духовних цінностей, обоженням матеріальних благ, спонукали філософа-письменника сформуванню вчення, у якому критика суспільних відносин та боротьба за їх докорінну перебудову переноситься у сферу моралі.

Прийшовши до висновку, що у світі панують відносини, що ґрунтуються на несправедливому розподілі праці, він у своїй творчості заперечує поневолення людини, наруги над її гідністю.

При цьому, ідею філософа «втєчі» від світу не слід розглядати як проповідь бездіяльності чи втечу від боротьби зі злом. Не слід також, на наш погляд, розуміти заклик Г.С. Сковорода до боротьби зі світом зла як заклик до революційних перетворень. На його думку, щоб подолати зло, треба лише вести спосіб життя гідної людини. Саме на таких ідеях і думках побудоване його просвітительське, утопічне вчення, його суспільний ідеал.

Особливо значимими для нинішньої похмурої, кривавої і героїчної доби, яку переживає наша Україна, є роздуми, переконання й поради великого філософа про духовність, честь, дружбу, любов, підлість, ворожість. «Немає нічого небезпечнішого за підступного ворога, але немає нічого отрутнішого від удаваного друга», – говорить Сковорода, ніби заглядаючи у сьогодення, і додає: «У тих, хто душе низький, найкраще з написаного і сказаного стає найгіршим».

Задумуючись над тим, чому вороги нашої держави намагаються шляхом війни нав'язати її народові свої наративи, силою примушують його до сумнівної єдності, заснованої на ненависті до іншого, несхожого, суто національного, читаємо у мислителя: «Хіба не любов усе єднає, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?».

Нині, коли ми говоримо про гуманізм і демократію у XXI сторіччі, про незалежність українського народу, ще і ще раз згадуємо постулати Григорія Сковороди про свободолюбство, нескореність, серця, духу, слова, життя української людини.

Хто хоче зрозуміти характер нашого народу, тому слід пізнати життя Григорія Сковороди, прочитати його твори – у них істина, яку ми маємо втілити у життя. Сенс життєвості Г. Сковороди – в його вислові: «Світ ловив мене та не спіймав», який став крилатим. Він ніс в народ освітню думку, спонукав до розуміння витоків людського буття, його природності, правди та честі.

На наше переконання, морально-етичний аспект роздумів філософа дійсно залишається надзвичайно актуальним для сучасних дослідників, оскільки розглядаючи мораль як містично-релігійний обов'язок і як дар Божий, Сковорода вбачає в ній справжнє щастя, до якого природно прагне і має прагнути кожна людина. Люди шукають щастя, але часто його не знаходять, оскільки не розуміють суті справжнього щастя. Вони ганяються за примарними, хибними, тлінними цінностями, а, отже, віддаляються від морально-етичних і соціокультурних норм життя, втрачають його сенс як духовні істоти.

Зіткнувшись із недосконалістю соціально-етичних норм у житті свої сучасників, філософ прагне покращити природу людини, повернути на пошук щастя у житті і праці. Він чітко розмежує «життя» і «житіє», де життя – це «плодоприношеніє, прозябшее от зерна истины» [13, с. 154–300].

По суті, ці сквородинівські ідеї є підґрунтям для життя і діяльності наших сучасників на благо національних інтересів України, на благо людей, задля правди і справедливості. Як це роблять наші воїни-герої, волонтери, правозахисники, ті, хто примножує мораль і справедливість у нашому мінливому, напруженому, часто злому світі.

За вченням Сковороди, народження справжньої людини відбувається не в ту хвилину, коли з'являється тілесна істота з чуттєвими властивостями. Вона несправжня, вона тїнь і ніщо. Справжньою людина стає тоді, коли досягає невидимі ідеї духовності. Мова йде про «внутрішню людину», описану Сковородою у праці «Диалог или Разглаголь о Древнем Мире» (1788).

Аналіз історико-педагогічних та літературних джерел автора дозволяє стверджувати, що Г.С.Сковорода особливого значення у формуванні особистості, її розвитку й діяльності надавав розуму. Адже, розум формує людину. «...Называемое нами око, ухо, язык, руки, ноги и всё наше внешнее тело само собою ничего не действует и ни в чем. Но всё оно порабощено мыслям нашим» – зазначав просвітителю в одному з перших своїх філософських

діалогів «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» [8, с.125]. Він наголошував, що коли ми хочемо пізнати навколишній світ, то маємо спочатку осягнути свій внутрішній світ за власною системою вимірів у собі і тільки тоді зможемо правильно осмислити світ навколишній. «Когда хотим познать небеса, земли и морские просторы, обязаны, оценить себя ... своими мерками. Когда же у нас нечего измерить, то и остального нам не понять. Если мы вокруг не видим, то сможем ли оценить окружение? Не познав себя первоначально, как можно рассуждать о других?» – писав просвітитель [8, с. 131]. Філософ настоював також на думці, що тілесна природа людини залежить від розуму і підкреслює, що «...немає відпочинку думкам, вони весь час рухаються, хвилюються безперервно в будь-який час... Роздуми помірковані, перевірені, активні... вони керують людиною в її житті» [8, с. 125–126].

Зауважимо, що і питання змісту освіти, як і всі інші проблеми педагогіки, український просвітитель вирішував, керуючись ідеями саме про велич розуму, направленою на пізнання світу, про науковчення, як запоруку мудрості.

Г. Сковорода зазначаючи, що пізнання себе сприяє пізнанню людиною глибин навколишнього світу і справжнє глибоке пізнання навколишнього світу сприяє й заглибленню людини в себе, наголошував на неможливості вважати людиною себе мудрою, якщо вона не пізнає й не осмислює сама себе. Така людина, як вчить філософ, не розуміє біблейської символіки, не осягає навколишнього світу, «не понять ... значит потеряют себя самого» [7, с. 103–116].

Мислитель наголошує на взаємозв'язку розумового виховання та природовідповідності, з ідеєю «сродної праці», а у розв'язанні проблеми змісту освіти пропонує виходити з принципу народності: освіта має бути народною, загальнодоступною і безкоштовною для всіх дітей.

Г.С. Сковорода особливо шанував мову рідного народу, дбав про її розвиток. «Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссийские наречия и правописания, употребляемое в произношении малороссийском: он любил всегда природный язык свой» – говорив учень просвітителя М. Ковалинський [8, с. 435].

Важливою та необхідною для розумової освіти Г. Сковорода вважав літературу, яку називав «джерелом справжньої радості людини, потужним засобом оцінювання людиною себе і навколишньої дійсності» [8, с. 460]. Як педагог, Сковорода стверджував, що вивчення книг є праведним шляхом пізнання. Листуючись із своїм учнем, закликав його «читати і перечитувати небагатьох авторів, але найкращих», «... читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості»; нагадував, що в слові закладено не тільки добро,

«... а й скрыты находятся диавольския сети, а тому с великим опасением поступать должно, дабы при самом чтении ... не вплутаться нам в сито лукавое ...» [8, с.460].

З'ясовано, що Григорій Сковорода з усією серйозністю вимагав ставитися і до історії, цінував глибокі та всебічні знання цієї науки. Педагог засуджував тих, хто обмежувався поверхневими і формальними знаннями з історії, хто зводив її вивчення до запам'ятовування «несколько десятков любовных историй и гражданских», називав їх «молокососными мудрецами».

Г. Сковорода радив «изобильно вкушать точны науки: математику, медицину, физику, механику, химию», а також вивчати астрономію, географію й економіку [8, с.171].

Але разом із тим філософ зазначав, що знання самі собою не здатні уберегти від недоліків, а тому їх засвоєння слід поєднувати з формуванням високих моральних якостей, без чого все пустоці. Справжнє добре виховання, на думку педагога, проявляється як єдність істини й доброчестя [3, с. 246]. Для Сковороди «сила, содержание и конец ученого упражнения было сердце, то есть основание блаженной жизни» [7, с. 502].

Мислитель вважав також, що потрібна гармонія волі і розуму. Розумова діяльність є одночасно і джерелом високих моральних почуттів, і тією силою, що облагороджує серце.

Таким чином, розвивати розум, за Г. С. Сковородою, – черпати знання з мудрих книг, пам'ятаючи, що життя є джерелом знань. «Воззри на мир сей. Взглянь на род человеческий. Он ведь есть книга, книга же черная, содержащая беды всякого рода, аки волны, востающия ... на море. Читай её всегда и поучайся ...» [7, с. 522].

Зазначимо також, що Г. Сковорода наполягав на перевазі розуму і мислення над впливом «папужачих», поверхових відомостей і знань, отриманих від бездумного читання книг. «Не разум від книг, але книги від розуму народились, – писав він. – Хто чистими роздумами в істині очистив свій розум, той подібний до дбайливого господаря, який джерело чистої води живої в своєму домі викопав» [8, с. 181–182].

За переконанням Г. Сковороди, необхідно пов'язувати засвоєвані знання з практикою, із життям, а не механічно заучувати та репродуктивно озвучувати текст. У вступі до курсу лекцій «О христіанском добронравіи», Сковорода закликав до самостійного, критичного і творчого мислення: «Любезные ученики, не бойтесь! Поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого лице не могли вы за ужасом смотреть на Фаворе. Слушайте, что говорит: «Дерзайте!...»» [7, с. 7].

Отже, проблема формування особистості та осмислення розумового виховання, ролі розуму у цьому процесі у творах видатного філософа-просвітителя є стрижнем, має прогностичний характер і спрямована на всебічний розвиток молодого покоління.

Дещо детальніше зупинимось на теорії знання, яку достатньо переконливо обґрунтовує видатний філософ.

Перебіг дискусії у творі «Разговор пяти путников» представлено бесідою п'ятерох подорожніх, які з'ясовують, «что есть для человѣка лучше всего» [11, с. 325] дає підстави вважати, що Сковорода оперує не одним концептом знання, а щонайменше трьома. Перший – це знання, що отримують у повсякденному житті і яке є доступним для всіх («мнѣние»). Другий – це знання про світ, здобуте у закладах освіти шляхом вивчення окремих дисциплін (його в творі позначено як «науки»). Третє – це істинне знання, яке Григорій Савич називає вищим, або просто «істиною», оскільки воно є провідником людини до найвищої мети – щастя.

«Мнѣние», як видно з бесіди, є безумовно хибним. «Мнѣние» невідомо звідки береться та, як правило, схоже на думки інших людей, тоді як колективно сформована думка не може бути істиною бодай тому, що це підтверджують повсякденні спостереження. Істина завжди є надбанням кращої меншості, констатує один із персонажів Григорій, а більшість блукає у темряві і навіть не розуміє цього. Не самостійно отримане знання орієнтує лише на наслідування, а спосіб його передачі є суто механічний і не піддається рефлексивному опосередкуванню. Але ще важливіше те, що вони виключають можливість індивідуального судження і дистанціювання від колективної думки.

«Мнѣния» згуртовують людей і це добре, робить висновок філософ, але вони часто спрямовують їх до хибних цілей. Може здатися, що ситуацію можна легко виправити, запропонувавши людині правильні знання, але належного ефекту не буде, оскільки, шлях до істинного лежить через протилежне (хибне). Треба зрозуміти, що є хибним, аби почати рух до істинного: «Первіе узнай тое, в чем оно не состоит, а перешарив пустые закоулки, скорѣе доберешся туда, гдѣ оно обитает» [11, с. 332].

Роль такого собі спеціального майданчика, пише Сковорода, у цій боротьбі виконує Біблія. Вона сама («царський врачевный дом») [11, с. 345] не є істиною у буквальному сенсі, але вчить людей пізнавати невидимі смисли за зовнішньою оболонкою. У повсякденному ж знанні справа ніколи не доходить до сенсу, для нього взагалі неосяжним є символічний вимір, тож воно є хибним за самою суттю.

Повсякденне знання поширюється спонтанно, через спілкування, тобто спирається на живий ланцюг вербальної взаємодії. Зовсім інакшим є другий тип знання – наука. Наукове знання не є загальнопоширеним і не може бути об'єктивно отриманим у повсякденному житті. Таким чином люди, що володіють науковим знанням, складають особливу соціальну групу, а їх освіченість розглядається у якості вагомого аргументу в боротьбі за соціальний статус. Наукове знання завжди потребує зусиль в оволодінні ними і дозволяє кожній людині продемонструвати максимум своїх здібностей.

Разом із тим наукове знання, на відміну від того ж «мн'я», розділяє людей, зауважує Сковорода. Причиною цього є, по-перше, розподіл на володарів знаннями і тих, хто їх не має. По-друге, як впливає з «Разговору п'яти путників о истинном щастіи в жизни», людей поділяє і сам характер знання. Воно не сприяє задоволенню природнього прагнення людини до щастя, а, отже, спричиняє роздратування, яке переноситься і на людські стосунки. Тобто, наукове знання, дійсно сприяючи розумінню природних процесів і плекаючи суто людську мудрість, не завжди приводить до розуміння людиною важливості реалізації свого вищого призначення.

Критикуючи наукове знання, філософ при цьому не вважає його хибним чи безглуздим, його мета – визначити правильне ставлення до нього. Наукам має бути притаманний лише «службовий» характер і вони мають підпорядковуватися вищому знанню. «Я наук не хулю і самое последнѣе ремесло хвалю, однотолько хулы достойно, что, на их надеясь, пренебрегаем верховнѣйшую науку» [11, с. 337], – зазначає філософ. Отже, на переконання Сковороди, немає підстав сумніватися в цінності наукового знання, доречно лише применшити його статус: для Сковороди навіть землеробство як таке, що підтримує людське існування, вдесятеро є ціннішим за «кручені» науки такі як-от: математика, фізика, тощо [11, с. 340].

Третій етап знання – істинне й універсальне знання за суттю, але індивідуальне за способом опанування ним.

Зміст істинного знання, на переконання Сковороди, дуже простий, як і апостольський закон: щастя потрібне всім людям без винятку (і кожен мусить знайти «средное себе счастье» [11, с. 337]. Таку істину легко запам'ятати, констатує Григорій Савич, але нелегко досягнути, бо її не досить просто усвідомити (запам'ятати, відтворити, переказати), треба її сприйняти всією своєю істотою – «розжувати» і «випробувати».

Можемо зробити висновок, що критика наук Сковородою пов'язана, насамперед, із незадоволенням соціальними аспектами їхнього функціонування.

У центрі уваги філософа знаходиться соціальна прагматика та можливість маніпулятивного використання знання; чи знання сприяє консолідації суспільства і на яких засадах тощо.

Окремо зупинимось на підходах філософа до формування особистості і педагогічної майстерності педагога як учителя-вихователя.

За переконаннями Г. Сковороди Учитель має бути саме із середовища українського народу, прищеплювати українському народу не чуже виховання, а своє, рідне, переконує Г. Сковорода. виступаючи проти залучення до навчання і виховання іноземних учителів, відстоюючи національну систему виховання. Просвітник переконаний, що вчителю слід вrostати в народ, тому що сама освіта має йти з народу, для народу, бути народною. Обов'язок учителя – пізнавати необхідність, міру, приклад і властивості істинної освіти, поєднуючи себе з народом. Розмірковуючи про особистість учителя, філософ вважає, що справжній учитель має мати такі чесноти: скромність, стриманість, безкорисливість, працьовитість, принциповість, повага, щиросердність, безмежна відданість своєму народу та Батьківщині.

Від освіченості і підготовленості вчителя, його моральної культури, як стверджує просвітник, залежить духовний і розумовий розвиток учнів, формування практичних життєвих навиків, сприятливість до аксіологічних настанов. Ключове завдання педагога Г. Сковорода вбачав у своєчасному і повному розкритті внутрішнього світу дитини і спрямуванні її діяльності істинним шляхом.

Г. Сковорода, як Ж.-Ж. Руссо та Й.Г. Песталоцці, обґрунтовуючи ідею природовідповідного виховання, зазначав, що виховання йде від природи, а вона є «всерідна, справжня і єдина навчителька» [12, с. 109], «всьому початкова причина і рушійна сила» [12, с. 419]. Педагог, на думку просвітника, не є Вчитель, а лише служник природи, єдиної справдешньої навчительки. «Буде так: хто захоче чогось навчитися, повинен для того зродитися» [12, с. 109]. Щоденне завдання педагога Г. Сковорода вбачає в тому, щоб допомогти природі. «Усяка справа має успіх, коли природи сприяє. Не заважай лише природі і, коли хочеш, знищуй перепони, ніби очищаючи їй шлях: воістину, все вона чисто й справно зробить» [12, с. 108].

Запорукою педагогічної зрілості вчителя, на думку Г.Сковороди, є неперервна освіта впродовж життя як самоосвіта, цілеспрямоване та систематичне самовдосконалення, розвиток себе та своєї діяльності. Педагогу він радив таке: «Довго сам навчайся, коли хочеш учити інших. У всіх науках та мистецтвах плодом є правильна практика» [12, с. 442].

Акцентуючи увагу на значенні самоосвіти, Сковорода наголошує, що самоосвітня діяльність буде ефективною лише тоді, коли педагог постійно і наполегливо працюватиме над власним удосконаленням. Г. Сковорода рекомендував: «Знаходь годину і щоденно потроху, але обов'язково і саме щоденно, підкидай в душу ... слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилась і росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плідніше буде навчання. Повільна постійність нагромаджує кількість, більшу від сподіваної» [12, с. 229].

Г. Сковорода був переконаний, що жертовна любов учителя до своїх учнів, щирість, сердечність, доброта є основою природності і величності педагогічної праці. Слова педагога-філософа «...любов породжується любов'ю, і, бажаючи бути любимим, я сам перший люблю», за висновками О. Любара, М. Стельмаховича, Д. Федоренка, «можуть бути заповітом сучасному поколінню вчителів і мають стати серцевиною педагогіки співробітництва» [5, с. 121].

Важливо наголосити, що філософська творчість Григорія Савича Сковороди розвивалась під впливом багатьох чинників, а це зумовило її складність для розуміння багатьом нинішнім читачам. Однак, філософ є типовим представником українського духу, а сформовані ним пріоритети, зокрема природовідповідності у вихованні, виборі свого шляху у професійній діяльності тощо, сьогодні стали освітніми постулатами. Вповні актуально звучать для нинішніх українських громадян і його поради тим, хто мріє про щастя. «Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй по тенетах, не тиняйся палацами, не плазуй по земній кулі, не броди по Єрусалиму... Золотом можеш купити село, річ трудну, бо не вельми потрібну. А щастя, як річ найбільш потрібна, дається всюди даром. Повітря і сонце завжди з тобою, всюди і даром; а все те, що від тебе геть тікає, знай, що воно чуже і зайве» [14, с. 144–152].

Коли ми говоримо про нас, нинішніх українців, розмірковуємо про гуманізм і демократію, проголошуємо любов і патріотизм, неодмінно звертаємося до постаті і творчості нашого Вчителя, у якого можна і слід навчитися віри в людей, самотності, свободи, незламності, сили духу, духовності, честі і гордості.

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю. Дух животворить ...: читаємо Сковороду. Київ : Темпора, 2014. 462 с.
2. Бичко А., Бичко І, Концентрично-бароковий контекст української філософії : феномен Сковороди. Сковорода Григорій : ідейна спадщина і сутність. Київ : Інститут Г.С. Сковороди, 2003. С. 51–78.

3. Історія педагогіки. За заг. ред. Троцько А.В. Харків, 2008. 545 с.
4. Кисельов М.М. Феномен діяльності в реаліях сьогодення. Філософія. Антропологія. Екологія : Альманах. Вип. 1. Київ : Стилюс, 2000. С.45-55.
5. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки : навч.посіб. За ред. О.О.Любара. Київ :Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с.
6. Попович М.В. Сковорода Григорій Савич. Енциклопедія історії України в 10 т. Київ : Наукова думка, 2012. Т.10. С. 607–609.
7. Пуха І.В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г.С. Сковороди. Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди. Київ : Вища шк., 1972. С. 103–116.
8. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / упор., вступна стаття і приміт. І.В.Іваньо. Київ : Наукова думка, 1983. 542 с.
9. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 Т. Т.1. Київ : Дніпро. 1973. 531 с.
10. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 Т. Т.2. Київ : Дніпро. 1973. 574 с.
11. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни (Разговор о душевном мирѣ). Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у 2-х т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1.
12. Сковорода Г. Твори у 2 томах. 2-е вид., виправ. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т.6. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги»», 2005. 479 с.
13. Сковорода Г.С. Наркисс : Розглагол о том : узнай себя (1769–1771). Повне зібрання творів : у 2 Т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1.
14. Сковорода Г.С. Начальная дверь ко Христованскому добронравію (1766). Повне зібрання творів : у 2 томах. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1.
15. Ушкалов Л. Сковорода, Шевченко, фемінізм ... : статті 2010-2013 років. Харків : Майдан, 2014. 312 с.
16. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. Київ : Грайлик, 1993. 202 с.
17. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. Харків : Прапор, 2004. 272 с.

Наукове видання

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

За загальною редакцією:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Особиста думка автора може відрізнятися від думки редакційної ради.

Підписано до друку 25.09.2023 р. Формат 60×84¹/₁₆.
Умов. друк. арк. 22,2. Папір офсетний. Наклад 300 прим. Зам. № 579.

КП «Міська друкарня»
м. Харків, 61002, вул. Алчевських, 44.
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія ДК, № 5495, від 22.08.2017 р.